

В80

3421р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ВОЩЕНКО Вікторія Юріївна

УДК 330. 123. 7(5): 330. 44: [94+1] (043)

**РЕФЛЕКСІЯ КОНЦЕПТІВ “АЗІЙСЬКИЙ СПОСІБ
ВИРОБНИЦТВА” К. МАРКСА І “ЦИВІЛІЗАЦІЯ”
А. ТОЙНБІ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ
КОНТЕКСТІ**

09.00.05 – історія філософії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2012

8392

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Кравченко Петро Анатолійович,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка,
завідувач кафедри філософії,
декан історичного факультету.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук
Райда Костянтин Юрійович,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
історії зарубіжної філософії.

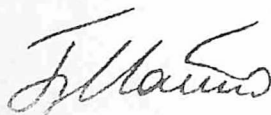
кандидат філософських наук, доцент
Глушко Тетяна Петрівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
доцент кафедри філософії.

Захист відбудеться “5” квітня 2012 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.13 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “1” березня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Б.К. Матюшко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У контексті розробки універсального методологічного підходу до вивчення і розуміння історії надзвичайно важливим є вирішення проблеми походження, розвитку і занепаду культур, локальних цивілізацій та різноманітних культурно-історичних типів державних і цивілізаційних утворень. Сучасні глобалізаційні процеси, які зумовлюють перехід від роз'єднаності етносів, окремих соціокультурних спільнот, держав до їхньої єдності, активізують інтерес як до специфіки цивілізаційного розвитку загалом, так і до виявлення трансформацій, що відбуваються на рівнях локальних, регіональних та етнокультурних утворень. Унаслідок цього залишається відкритим і дискусійним питання щодо подальшого конституювання сучасної моделі суспільного розвитку. Здобутки і досягнення історико-філософської науки також зумовлюють необхідність створення нового комплексного підходу до розуміння історії шляхом синтезу ключових елементів формаційного й цивілізаційного схематичних конструктів.

На сьогодні філософи, історики, соціологи, культурологи пропонують безліч варіантів розуміння співвідношення різноманітних схем періодизації історичного розвитку: від "механічного" об'єднання теорії формацій із концепцією цивілізацій до повного їх протиставлення і розведення на різні полюси. При цьому головним джерельним підґрунтям є філософія історії Карла Маркса і Арнольда Тойнбі як головних фундаторів вищезгаданих моделей суспільного поступу. Спираючись на рефлексію змісту концептів "азійський спосіб виробництва" і "цивілізація", ми пропонуємо власний варіант розуміння й концептуалізації співвідношення та взаємодоповнення марксової і тойнбіанської інтерпретацій історії. Історико-філософський аналіз процесу становлення, сутності та ізоморфізму змісту даних категорій сприятиме формуванню нових засад для розуміння формаційного й цивілізаційного підходів, а також підвищенню плідності їхнього застосування при дослідженні всесвітньої та вітчизняної історії.

Наприкінці ХХ століття у вітчизняній історико-філософській науці відбувається поступовий відхід від монопольного становища теорії формацій, котру витісняє цивілізаційна концепція. Філософське осмислення суспільного розвитку переважно ґрунтується на визнанні унікальності й неповторності локальних цивілізацій та їх культурно-історичних типів. Разом із тим жодна модель розуміння й періодизації суспільного руху належним чином не охоплює всі важливі аспекти історії України. Тому залишається відкритим питання методологічного оновлення української історичної та історико-філософської науки.

Для виявлення закономірностей історичного розвитку нашої країни потрібен комплексний підхід, який бере до уваги специфіку взаємодії різноманітних політичних, соціально-економічних та культурно-духовних факторів. З огляду на це, ми і звертаємося до аналізу категорій “азійський спосіб виробництва” К. Маркса (для дослідження особливостей соціально-економічного розвитку) й “цивілізація” А. Тойнбі (з метою визначення культурно-цивілізаційної приналежності українських земель).

Отже, актуальність теми визначається:

- по-перше, новими дослідженнями з історії філософії, які сприяли конституюванню різних варіантів співвідношення формаційної і цивілізаційної теорій;

- по-друге, необхідністю розробки нового комплексного методологічного підходу до розуміння історії з урахуванням сучасних тенденцій суспільного розвитку, зумовлених процесами глобалізації;

- по-третє, унікальністю географічного розташування нашої країни, що зумовило специфічний шлях її історичного розвитку на межі двох макроцивілізацій – Сходу й Заходу.

Досліджувана проблема привертала увагу багатьох науковців. Азійський спосіб виробництва був предметом вивчення для таких радянських учених, як Є. Варга, Ю. Качановський, В. Нікіфоров, Р. Нурсев, Ю. Семенов. Вони робили спроби визначити зміст Марксового концепту, його роль і місце у схемі історичної періодизації. Цивілізаційна проблематика представлена у працях сучасних українських філософів, а саме: І. Бойченка, І. Бредуна, Г. Виноградова, Г. Волинки, Т. Глушко, В. Головка, В. Гончаревського, І. Гончаренка, В. Загороднюка, Б. Канівця, В. Космини, П. Кравченка, Б. Кучменка, Н. Мозгової, Д. Музи, І. Немчинова, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, Т. Розової, В. Скоблика, І. Ткаченка, В. Шейка. Серед російських учених необхідно відзначити О. Воробйову, Л. Карпову, Т. Махаматова, О. Полякова, Є. Рашковсько-го, В. Уханова, А. Фомина, Є. Чепікова.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у межах планового комплексного наукового проекту кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка за темою: “Культурно-історична детермінація розвитку людського потенціалу в процесі формування громадянського суспільства” (ДР № 0111U000701). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка від 25 грудня 2008 року, протокол №7 (уточнена 26 травня 2011 року, протокол №15).

Мета і завдання дослідження. Метою є історико-філософський аналіз змісту концептів “азійський спосіб виробництва” К. Маркса і “цивілізація” А. Тойнбі.

Реалізація поставленої мети забезпечується постановкою і послідовним розв’язанням таких дослідницьких завдань:

- визначити методологічні засади та ідейні джерела рефлексії концептів “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація”;

- виявити історико-філософські ретенції і протенції концептів “азійський спосіб виробництва” К. Маркса і “цивілізація” А. Тойнбі;

- показати концептуальну подібність категорій “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація” шляхом аналітичного зіставлення їхнього змісту;

- проаналізувати версії сучасної інтерпретації формаційного і цивілізаційного підходів до вивчення історії та варіанти їхнього співвідношення;

- розкрити футурологічне значення схематичних конструктів історії К. Маркса й А. Тойнбі;

- установити евристичну цінність концептів К. Маркса й А. Тойнбі для осмислення історії України і з’ясувати їх роль в оновленні методологічної бази української історичної та історико-філософської науки.

Об’єкт дослідження – новітні ситуативні модифікації та оригінальні концепти “азійського способу виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі як авторські модальності тлумачення й розуміння історії та суспільного розвитку.

Предмет дослідження – конституювання, конотації та евристичний потенціал категорій “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація”.

Теоретико-методологічними засадами дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних філософів, фахівців у галузі історії філософії та методології науки. В основу пошукової роботи покладено комплекс філософських та загальнонаукових методів і принципів.

У процесі дослідження використовувалися:

- принципи об’єктивності, системності, цілісності, єдності історичного та логічного, детермінізму, розвитку і взаємозв’язку, сходження від абстрактного до конкретного, які визначали методологічний інструментарій дисертації;

- порівняльно-критичний метод – для вивчення структурних елементів сучасних підходів до розуміння історії;

- системно-аналітичний метод – для узагальнення наукових концепцій дослідників щодо вивчення концептів “азійський спосіб виробництва” К. Маркса і “цивілізація” А. Тойнбі;

- метод аналогій – для пошуку спільних рис досліджуваних категорій;
- герменевтичний метод – для тлумачення змісту текстів першоджерел;

- метод історіографічного синтезу – для формулювання й систематизації досліджуваного матеріалу.

У роботі використовувався методологічний потенціал праць таких західних філософів та істориків, як К. Віттфогель, Г. Гегель, І. Гердер, М. Годельє, Ф. Енгельс, Л. Морган, Ж. Сюре-Каналь, С. Хантінгтон, Ж. Шено.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у здійсненні аналізу концептів “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація” і доведенні ізоморфізму у змісті даних категорій. З огляду на це запропоновано новий варіант розуміння співвідношення формаційного й цивілізаційного підходів до вивчення історії суспільного розвитку, сутність якого полягає в логічному доповненні й розширенні теорії формацій концепцією цивілізацій. Категорії “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація” уособлюють та позначають дискретні параметри загального руху суспільно-історичного розвитку й виступають суттєвими чинниками наукового підґрунтя для розробки нової моделі його розуміння.

Новизна наукових результатів міститься в таких положеннях, що вносяться на захист:

Уперше:

- доведено, що поняття “азійського способу виробництва” К. Маркса та “цивілізації” А. Тойнбі у певних моментах фокусують зміст, де формаційна й цивілізаційна концепції поєднуються в єдине семантичне поле, обумовлене й визначене концептуальним ізоморфізмом змісту даних категорій;

- показано евристичний потенціал концептів “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація” для пошуків оновленого методологічного підходу до вивчення особливостей української історії та суспільно-історичного розвитку;

- встановлено, що концепти “азійський спосіб виробництва” і “цивілізація” в їх обоєбічному використанні сприятимуть конструюванню та відтворенню особливостей логіки суспільно-історичного розвитку українських земель, оскільки семантичне, змістовне та логічне поле їхнього змісту відкрите для імплантації та аналізу головних моментів політичної, соціально-економічної й духовно-культурної сфери такого розвитку, для дослідження унікальної історичної долі українського народу, його самобутньої культури в синтезові її цінностей зі здобутками культур інших народів.

Уточнено:

– футурологічне значення схематичних моделей розуміння історії та соціально-історичного розвитку К. Маркса й А. Тойнбі, що полягає у передбаченні переходу людства до глобальної світової цивілізації, об'єднаної на засадах духовно-культурної єдності;

– поліваріантність тлумачень змісту категорій “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі, яка зумовлюється належністю автора до певної епохи, країни, суспільно-політичної організації тощо.

Одержані подальший розвиток:

– систематизація сучасних наукових концепцій, присвячених інтерпретації формаційної та цивілізаційної теорій, а також можливих варіантів їх оновлення і доцільності використання у філософських та історичних дослідженнях;

– знання щодо суспільно-історичних умов конституювання вчення про “азійський спосіб виробництва” К. Маркса та “цивілізації” А. Тойнбі.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів зумовлене сукупністю теоретичних положень і висновків, що виносяться на захист. Отримані в дисертації результати становлять певну методологічну базу для подальших пошуків нового підходу до тлумачення соціально-історичного розвитку.

Положення й висновки дисертації надають можливість більш детально зрозуміти закономірності суспільно-історичних процесів, діалектичну єдність локально-цивілізаційного й загальнолюдського, допомагають визначити роль і місце українського народу у світі цивілізацій і віднайти Україні свою цивілізаційно-культурну приналежність.

Одержані в дисертації висновки можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій роботі для вивчення динаміки становлення й розвитку світових цивілізацій, а також при розробці методологічних підходів та конструюванні схем світової та вітчизняної історії;

– у навчальному процесі для викладання курсів з історії філософії, соціальної філософії, філософії історії, соціальної культурології, соціології, історіографії, історії, історії економіки та економічної думки, а також при написанні підручників і навчальних посібників із цих дисциплін;

– у суспільному житті для успішного впровадження у практику державобудівничої концепції, а також для становлення культурно-історичної свідомості та громадянської позиції особистості.

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є самостійною науковою роботою. Висновки й положення наукової новизни базуються на основі результатів, одержаних автором у процесі дослідження.

Апробація результатів дисертації. Положення дисертації, її концептуальні ідеї обговорювалися на засіданнях кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, а також були оприлюднені на наступних наукових та науково-теоретичних конференціях “Ірраціональне підґрунтя раціональності (колізії, взаємовпливи, взаємопереходи): Всеукраїнська науково-теоретична конференція” (Полтава, 2009); “Проблеми культурної ідентичності: локальний та глобальний контексти: Міжнародна наукова конференція” (Рівне, 2010); “Культурно-цивілізаційні процеси, тенденції їх розвитку у сучасному світі та в Україні: Міжнародна науково-практична конференція” (Полтава, 2010); “Історико-філософські читання, присвячені Всесвітньому дню філософії 2010” (Полтава, 2010); “Людиноцентризм як основа гуманітарної політики України: освіта, політика, економіка, культура: Всеукраїнська конференція” (Київ, 2011); “Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: Міжнародна науково-теоретична конференція” (Рубіжне, 2011).

Публікації. Основні результати дослідження викладені у 13 наукових працях, 7 із яких опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України для філософських наук, 6 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура роботи зумовлена специфікою об’єкта, предмета, визначеної мети та завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що включають у себе вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (19 сторінок, 198 позицій, у тому числі 3 джерела іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації становить 175 сторінок, основний текст займає 154 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі подано загальну характеристику дисертаційного дослідження: обґрунтовано актуальність теми, зв’язок роботи з науковими програмами, планами та темами, визначено об’єкт, предмет, мету й завдання дослідження, його теоретико-методологічні засади. Показано наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, особистий внесок дисертанта, наведені положення, які виносяться на захист, відомості щодо апробації результатів дисертації, названо кількість публікацій із теми дисертації, інформація щодо структури та обсягу роботи.

У першому розділі “**Методологічні засади дослідження**” представлена характеристика джерельної бази, визначено зміст понять та особливості методології дисертаційної роботи.

У підрозділі 1.1. “Ідейні джерела та ступінь наукової розробки теми” подається характеристика творів К. Маркса (“Форми, що передують капіталістичному виробництву”, “До критики політичної економії”), у яких він продовжує традиції німецької класичної філософії, застосовує гегелівський діалектичний принцип збігу історичного та логічного і доповнює аналіз капіталістичного способу виробництва розглядом, з одного боку, попередніх суспільних форм, а з іншого – тієї суспільної форми, яка, на його думку, неминуче прийде на зміну капіталізму, та простежує розвиток форм власності від первіснообщинного ладу до виникнення капіталістичного способу привласнення. Охарактеризовано праці А. Тойнбі (“Осягнення історії”, “Цивілізація перед судом історії”), у яких автор подає власне бачення всесвітньо-історичного процесу, представленого рухом окремих цивілізацій. А. Тойнбі не зупиняється на простому вивченні фактів та подій минулого й не дотримується суворой послідовності під час викладу матеріалу.

Проаналізовано також праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, котрі вивчали дані категорії (радянських: Є. Варги, Ю. Качановського, В. Нікіфорова, Р. Нурєєва, Ю. Семенова; сучасних українських: І. Бойченка, І. Бредуна, Г. Виноградова, В. Головка, В. Гончаревського, І. Гончаренка, Б. Канівця, В. Космини, П.Кравченка, Б. Кучменка, Д. Музи, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, В. Скоблика, І. Ткаченка, В. Шейка; російських: О. Воробйової, Л. Карпової, Т. Махаматова, О. Полякова, Є. Рашковського, В. Уханова, А. Фомина, Є. Чепікова). Розглядаються також роботи, присвячені питанню розробки нового методологічного підходу до розуміння історії та історико-філософського процесу, оскільки концепти “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі є схематичними конструктами мислення про історію та суспільно-історичний розвиток.

Виявлено, що в науковій літературі співвідношення концептів “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі не досліджена на достатньому методологічному рівні. Відсутні спроби зіставити зміст даних категорій та відшукати риси, що їх об’єднують. Ускладнюють дослідження застарілість літератури, з проблеми азійського способу виробництва, незначна кількість сучасних публікацій, присвячених Марксовому концепту. Стосовно філософії історії А. Тойнбі існує безліч наукових праць, але бракує ґрунтовних монографій, які б безпосередньо стосувалися даної проблематики. Проте такий стан справ відкриває широке поле для подальших досліджень в обраному нами напрямі.

Крім того, аналіз сучасних публікацій дає підстави стверджувати, що заявлена тема дисертації є актуальною для пострадянського та по-

стмарксистського простору, оскільки, з одного боку, інтелектуальні досягнення марксизму повинні бути збережені, а з іншого, вони мають коригуватися в діалозі з іншими традиціями, раніше ігнорованими. Саме з цієї причини основний масив публікацій представлений дослідженнями українських та російських науковців, на філософське мислення яких усе ще справляє величезний вплив категоріальний апарат марксизму.

У підрозділі 1.2. “Визначення понять та особливості методології дослідження” подаються визначення понять “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація” в історико-філософському контексті, а також наше власне розуміння даних термінів, характеризується методологічна база дослідження. При визначенні понять значна увага приділялася інтерпретації різними дослідниками категорій “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі.

У другому розділі “Компаративний аналіз категорій «азійський спосіб виробництва» К. Маркса й «цивілізація» А. Тойнбі” визначаються ретроспективи та перспективи становлення даних категорій та їх концептуальний ізоморфізм.

У підрозділі 2.1. “Історико-філософські ретенції та протенції концепту “азійський спосіб виробництва” К. Маркса” доведено, що конституювання концепту “азійський спосіб виробництва” К. Маркса відбувалося під впливом філософських учень різних мислителів, котрі досліджували проблеми суспільного розвитку і акцентували увагу на специфіці східних регіонів. Мова йде про представників географічного детермінізму (Ш. Монтеск’є, І. Гердер), німецької класичної філософії (Г. Гегель), утопічного соціалізму (К.-А. Сен-Сімон). Ідеї цих мислителів у якості ретенції, так само як і протенційні новітні тлумачення сутності досліджуваного концепту поряд з іншими чинниками його змісту й обумовлюють специфіку його використання у контексті розробки нового методологічного підходу до вивчення історії та соціально-економічного розвитку сучасної цивілізації.

Поняття “азійського способу виробництва” вносить у суспільно-історичну періодизацію К. Маркса елементи поліваріантності у розумінні шляхів розвитку різних країн і народів. Вона не лише доповнює й уточнює формаційну схему, але й удало вписується в цивілізаційну теорію, оскільки є близькою до неї за своїм змістом. Даний концепт пов’язаний із тим рівнем суспільного розвитку, де виникає перша форма приватної власності. Водночас некоректно повністю ототожнювати його з сенсом доби дикунства, оскільки більшість стародавніх східних цивілізацій перебувала, наприклад, на достатньо високому ступені духовного розвитку. Азійський спосіб виробництва визначає історичний поступ не-

європейських народів, котрі не вписалися в жорсткі межі формаційної концепції, проте даний концепт більш доцільно вживати в контексті просторової періодизації, оскільки й сьогодні ми можемо говорити про країни, до яких він може бути застосованим.

У підрозділі 2.2 “Історико-філософські ретенції і протенції концепту “цивілізація” А. Тойнбі” зазначається, що поняття “цивілізація” у філософії британського мислителя А. Тойнбі конституювалася внаслідок розуміння взаємозалежності та взаємопереплетіння всього того, що відбувається у світі, де жодне окреме конкретне явище не можна розглядати незалежно від інших. Цією категорією філософ позначав стійку спільність людей, об’єднаних духовними традиціями й географічними рамками. Філософсько-історична концепція А. Тойнбі справила величезний вплив на розвиток світової історіографії, збагатила суспільну думку новими ідеями, разом із формаційною теорією склала специфічний схематичний конструкт історичного розвитку. Вчення А. Тойнбі порізному інтерпретувалося вітчизняними й зарубіжними дослідниками й свого часу вважалося чимось середнім між апіорними філософськими теоріями суспільного розвитку та вузьким емпіризмом буржуазної соціології. Серед сучасних науковців, котрі присвятили свої дослідження творчості А. Тойнбі, варто відзначити таких: українських – В. Гончаревського, І. Гончаренка, П. Кравченко, С. Кримського, Б. Кучменка, І. Марцинюка, Ю. Павленка, В. Скоблика, В. Табачковського; російських – О. Воробйову, Є. Рашковського, В. Уханова, О. Фоміна, Є. Чепікова. Переважна більшість учених концентрує увагу на окремих аспектах історіософії британського мислителя (спосіб дії законів історії, критерії класифікації цивілізацій, взаємодія соціокультурних утворень у просторі й часі, застосування цивілізаційної методології при вивченні української історії тощо), відводячи на другорядний план проблему суспільно-історичної доби, яка сприяла появі соціально-філософських ідей А. Тойнбі.

Сучасна інтерпретація даних концепцій є важливим кроком на шляху до розробки нового методологічного підходу до вивчення минулого. Розглянуті характеристики концептів К. Маркса й А. Тойнбі дають нам підстави стверджувати, що ці категорії є тією фокусною точкою, в якій дві, здавалось би протилежні, концепції поєднуються в одне семантичне поле. Підставою для цього є концептуальний ізоморфізм.

У підрозділі 2.3. “Концептуальний ізоморфізм категорій “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація” зазначено, що азійський спосіб виробництва для східних цивілізацій варто розуміти як сукупність ознак, притаманних неєвропейським суспільствам. У загально-

му вигляді концепція К. Маркса щодо азійського способу виробництва ілюструє важливість розуміння специфіки общинної форми власності і організації суспільного життя у процесі еволюції людства. Разом із тим даний концепт свідчить і про особливий характер історії Заходу, котра розпочалася зі Стародавньої Греції, де, на відміну від цивілізацій Сходу, у надрах общинного устрою зародилася приватна власність на землю й суспільство вільних громадян.

На сьогодні перед науковцями стоїть важливе завдання пошуків і розробки нового методологічного підходу до розуміння всесвітньо-історичного розвитку. Ми вважаємо, що не потрібно об'єднувати чи протиставляти формаційну й цивілізаційну концепції. А. Тойнбі логічно продовжив і розширив учення К. Маркса щодо періодизації історії. Німецький мислитель проаналізував суспільний розвиток західноєвропейської цивілізації, розподіливши його на послідовні прогресивні етапи – формації, англійський філософ, розробивши концепцію локальних цивілізацій, включив у поле історичного дослідження як європейські західнохристиянські, так і інші суспільства, котрі, за К. Марксом, відносилися до азійського способу виробництва. Тому ми маємо змогу говорити про формаційну визначеність цивілізацій і цивілізаційний поділ формацій.

У третьому розділі **“Концепти «азійський спосіб виробництва» К. Маркса й «цивілізація» А. Тойнбі у сучасному філософському дискурсі”** схарактеризовано особливості сучасної деконструкції формаційної та цивілізаційної теорій, визначено прогностичний потенціал концептів та їх евристичну цінність для осмислення української історії.

У підрозділі 3.1. **“Сучасна деконструкція формаційної та цивілізаційної теорій”** зазначається, що спектр тлумачень співвідношення формаційної та цивілізаційної теорій доволі широкий і загалом тяжіє до нескінченності визначень. У дисертації виокремлено дві позиції в інтерпретації цієї проблеми: перша – конфронтаційна – наголошує на принциповій іншості формаційної та цивілізаційної теорій (В. Корякін, Я. Кульчицький, І. Пристанський). Прибічники другого напрямку обґрунтовують доцільність об'єднання двох структурно-схематичних моделей суспільного розвитку, котрі, на їхню думку, змістовно доповнюють одна одну (С. Білан, В. Келле, А. Мигольцев, А. Селезньов, Ю. Синенко, Г. Пилипенко, А. Чухно).

На сьогодні більшістю філософів визнано, що теорія суспільно-економічних формацій – це західноєвропейський феномен, який у сучасних умовах не здатний пояснити багато реалій і тому не може виконувати евристичної функції. Один із типових прикладів цієї позиції належить

науковому співробітнику Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН Росії М. Чешкову, який зазначав, що теорія формацій заснована на постулатах, прийнятих за істину без доказів: прогресу як основної форми руху й формаційності як основного способу розгортання прогресу; формаційності як суворої послідовної стадіальності; однорідності складу формацій; примату матеріального виробництва; виробничих відносини як базису суспільства; “класу” – як основної одиниці суспільства й суб’єкта історії.

У цивілізаційному ж підході не приділяється належна увага соціально-економічним та політичним процесам, котрі відбуваються в межах кожного окремого суспільства і здійснюють значний вплив на розвиток цивілізації, не враховується зв’язок між різними цивілізаціями, не пояснюється феномен повторюваності.

Доведено, що проблема удосконалення, доповнення й синтезування даних концептів для того, щоби за їх допомогою аналізувати новітні явища в історичній та історико-філософській науці має свої особливості. Переважна більшість вітчизняних філософів схиляється до необхідності оновлення теорії цивілізацій і доповнення останньої цінними аспектами формаційної, оскільки цивілізаційна схема періодизації обґрунтовує приналежність нашої країни до європейської соціокультурної спільноти й актуалізує важливість західноєвропейського вектору зовнішньої політики України. Російські філософи віддають перевагу формаційній моделі історичного розвитку в силу того, що концепція локальних цивілізацій, визначаючи самотність і унікальність розвитку окремих етнокультурних спільнот певною мірою є загрозою для територіальної цілісності Росії.

На нашу думку, формаційна теорія К. Маркса – це окремий випадок цивілізаційної концепції А. Тойнбі. Наприклад, характеристика всіх способів виробництва, крім азійського, – це опис західноєвропейської цивілізації. Азійський спосіб виробництва – це характеристика східної цивілізації. У підрозділі показано, що обидві теорії можна вважати рекурсивними системами, кожна з яких включається як елемент в іншу, змінюючи її, і тим самим здійснює вплив на саму себе.

У підрозділі 3.2. “Прогностичний потенціал концептів К. Маркса й А. Тойнбі” показано футурологічне значення формаційної і цивілізаційної концепцій, що полягає у своєрідному передбаченні тенденцій, котрі мають місце в сучасному світі. Виявлено, що суспільно-історична концепція К. Маркса ґрунтувалася на вченні про три окремі формації – архаїчну, економічну й комуністичну (постекономічну), що становлять етапи розвитку людства. Перша являє собою примітивне суспільство

(формація особистої залежності), наступна включає азійський, античний, феодальний і буржуазний способи виробництва (формація речової залежності), а остання (вільної індивідуальності), на думку В. Іноземцева, збігається з постіндустріальною фазою історії. Доведено, що категорії “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі актуальні для історичних досліджень, котрі пов’язані із глобальною проблемою діалогу цивілізацій в умовах об’єктивної реальності сучасного нам світового простору. Марксова періодизація в загальних рисах близька до теорії постіндустріального суспільства, а остання стадія розвитку – комунізм – у цьому контексті збігається в загальних рисах із постіндустріальною інформаційною епохою, де вирішальну роль відіграє інформація, а не примусова праця. Зазначено, що в цивілізаційній концепції А. Тойнбі передбачає об’єднання людства в єдину світову цивілізацію на основі спільних духовних цінностей, що нагадає сучасні процеси глобалізації. Мислитель у ході аналізу проблеми щодо психологічних наслідків контактів між сучасними цивілізаціями передбачив глобальні зрушення. Він наголошував на тому, що сьогодні увесь світ оплутаний мережею західних технологій – військовою і цивільною. Вестернізовані суспільства охоплюють більше ніж чверть усього людства. На думку А. Тойнбі, полярні протилежності світу ХХ століття представлені надпромисловими західними країнами, з одного боку, і Китаєм – з іншого.

У підрозділі 3.3. “Евристична цінність концептів для осмислення української історії” стверджується, що історія України (згідно з ученням А. Тойнбі) демонструє нам процес аффіляції, коли одна цивілізація породжує іншу. Так, із Малої Русі постала Великоросія, а тому доцільно вважати, що Росія є дочірньою цивілізацією стосовно України, проте у більш широкому контексті обидві держави як православні християнські соціокультурні спільноти пов’язані з візантійською (еллінською) культурою. Українські землі мають унікальну історичну долю в силу того, що, будучи носієм рис західної цивілізації (через дочірню спорідненість з еллінською православною цивілізацією), вони породили суспільство азійського способу виробництва (у даному контексті простежується зв’язок, зумовлений рухом племен).

Доведено, що, виходячи з Тойнбіанського розуміння концепту цивілізації, при визначенні предмета національної історії, необхідно з’ясувати її належність до конкретного соціокультурного утворення, до фази піднесення чи падіння останнього. З іншого боку, у контексті розробки нової синтетичної методологічної моделі суспільного розвитку не варто цілком відкидати й евристичний потенціал теорії форма-

цій, котрий забезпечується використанням категорії “азійський спосіб виробництва”. Цивілізаційний інструментарій вивчення минулого має бути доповнений саме елементами стадіальності формаційної теорії, тим самим окреслюючи методологічний підхід до осмислення історії. Процеси розвитку України втілюють у собі чинники специфічної взаємодії, яка представлена й у формаційному, й у цивілізаційному підходах до розуміння історії, а концепція азійського способу виробництва є методологічною засадою їх поєднання. За допомогою останньої висвітлюється, власне, специфіка її соціоекономічного та соціокультурного розвитку. Історія нашої країни відповідає тому типу виробничих відносин, котрі К. Маркс назвав азійськими. Для розуміння сутності культурно-духовних процесів на українських землях доцільно використовувати цивілізаційну концепцію А. Тойнбі, котра включає нашу історію в загальносвітовий контекст. Місце і значення концептів “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація” в ході пошуків нової методології філософського осмислення світової й вітчизняної історії є предметом для подальших наукових досліджень.

ВИСНОВКИ

У процесі даного дослідження, виходячи із запропонованого в роботі тлумачення концептів “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі, було здійснено рефлексію змісту даних категорій в історико-філософському контексті.

1. Історико-філософськими ретроспективами концептів “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі були соціально-ідеологічні чинники, котрі визначали “дух епохи”, а також здобутки й надбання суспільної думки, які становили ідейно-джерельну базу конституювання вищезгаданих категорій.

2. Ізоморфізм змісту концептів “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі виявляється у взаємному переході ключових ознак однієї категорії в іншу і робить можливим взаємне співвідношення їх як рекурсивних систем. Така семантична подібність пояснюється наступними твердженнями: категорії “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі є монадами історичного руху і вживаються для позначення більш високого рівня розвитку суспільства у порівнянні з первісним колективом. Східні цивілізації за економічними й суспільно-політичними ознаками є соціокультурними утвореннями азійського способу виробництва, оскільки розвиваються традиційним шляхом. Звідси можна стверджувати, що Марксова схема суспільно-еко-

номічних формацій є окремим випадком цивілізаційної теорії А. Тойнбі, яка тлумачила історичний процес як розвиток і взаємодію у просторі й часі окремих цивілізацій. Формаційна концепція є логічною конструкцією історії європейських країн, на прикладі яких К. Маркс прагнув довести закономірність переходу людства до формації вільної індивідуальності – комунізму. Решта цивілізацій визначалися як азійський спосіб виробництва. З огляду на це, обидві схеми періодизації суспільного розвитку мають спільну фокусну точку, що об'єднує їх у єдине смислове поле – ізоморфізм категорій “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація”.

3. У ході аналізу варіантів сучасної інтерпретації формаційного й цивілізаційного підходів до розуміння історії систематизовано версії їх сучасної деконструкції. Жодна з окреслених схем не спроможна адекватно й логічно показати всі закономірності всесвітньо-історичного розвитку. Постає необхідність їх діалектичного синтезу на основі спільних концептуальних засад.

4. Футурологічний потенціал цивілізаційної й формаційної концепцій актуалізує їх використання в сучасних історичних дослідженнях. Прогностичне значення окреслених методологічних підходів виявляється у своєрідному передбаченні результатів глобалізаційних процесів сучасності й переходу людства до інформаційного суспільства. К. Маркс прогнозував про неминучість установаження комунізму, А. Тойнбі – про єдину макроцивілізацію, що об'єднається на основі духовно-культурної спадщини людства

5. Евристичний потенціал категорій “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі має важливе значення для осмислення історії України. Історичний розвиток українських земель у своїй історичній та соціокультурній конкретиці виходить за межі формаційного й цивілізаційного тлумачення, оскільки є складним багатфакторним і мінливим процесом. Наша країна належить до цивілізацій, що мають дочірні зв'язки із цивілізацією-праматір'ю і цивілізацією-наступницею, тобто є афільованим суспільством. Це, власне, і зумовлює унікальну історичну долю: українські землі, маючи духовно-культурний зв'язок з елліністичним світом, породили суспільство азійського способу виробництва (російську ортодоксальну цивілізацію), а відтак Україна є носієм рис західного і східного соціокультурних типів, адаптованих на специфічно національному ґрунті.

6. У подальших наукових розвідках специфіки цивілізаційного розвитку доцільне використання й концепту “азійського способу виробництва”, і поняття “локальна цивілізація” в її співвідношенні із поняттям “глобальна цивілізація”.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Вощенко В. Ідейні джерела формування концепту “азійський спосіб виробництва” у філософському вченні К. Маркса / В. Вощенко // Мультиверсум. – К.: Український центр духовної культури, 2009. – Вип.82. – С. 91–101.

2. Вощенко В. Логіка виникнення концепту “цивілізація” у філософії історії А. Тойнбі / В. Вощенко // Філософські обрії. Науково-теоретичний журнал Інституту філософії імені Г.С. Сковороди та Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. – Київ-Полтава: Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України та Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка, 2009. – Випуск 21. – С.147–160.

3. Вощенко В. Евристична цінність історичного схематизму К. Маркса / В. Вощенко // Гілея: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та Української Академії Наук. – Київ: Українська академія наук ТОВ «НВП» «ВІР», 2009 – Випуск 27. – С. 125–130.

4. Вощенко В. Інноваційні потреби адаптації схематичних конструктів історії К. Маркса і А. Тойнбі / В. Вощенко // Філософські обрії. Науково-теоретичний журнал Інституту філософії імені Г.С. Сковороди та Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. – Київ-Полтава: Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України та Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка, 2010. – Випуск 24. – С. 121–131.

5. Вощенко В. Евристична цінність концепту “азійський спосіб виробництва” К. Маркса для осмислення української історії / В. Вощенко // Інтелект. Особистість. Цивілізація. Тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем Донецького університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. – Донецьк: Донецький національний університет економіки і торгівлі, 2010. – Випуск 8. – С. 242–247.

6. Вощенко В. Концептуальна подібність категорій “азійський спосіб виробництва” К. Маркса і “цивілізація” А. Тойнбі / В. Вощенко // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Економіка, історія, філософія. Український культурологічний центр. – Донецьк: Український культурологічний центр, 2010. – № 6 (106). – С. 103–107.

7. Вощенко В. Сучасна деконструкція формаційної і цивілізаційної теорій / В. Вощенко // Інтелект. Особистість. Цивілізація. Тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем Донецько-

го університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. – Донецьк: Донецький національний університет економіки і торгівлі, 2011. – Випуск 9. – С. 220–231.

8. Вощенко В. Суспільно-історичний контекст становлення цивілізаційної концепції А. Тойнбі / В. Вощенко // Філософські семінари. Полтавський національний технічний університет імені Ю. Кондратюка. – Полтава: Полтавський національний технічний університет імені Ю. Кондратюка, 2011. – Випуск 8. – С. 143–148.

9. Вощенко В. Українська культура у контексті цивілізаційної невизначеності / В. Вощенко // Матеріали Всеукраїнської конференції “Людиноцентризм як основа гуманітарної політики України: освіта, політика, економіка, культура”. – Київ: Інститут обдарованої дитини Національної Академії Педагогічних Наук України, – 22 лютого 2011. – С. 253–260.

10. Вощенко В. Феноменологія людського духу в історії (філософська концепція А. Тойнбі) / В. Вощенко // Ірраціональне підґрунтя раціональності (колізії, взаємовпливи, взаємопереходи): Матеріали учасників Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Полтава, 14 квітня 2009 року). – Полтава: Полтавський літератор, 2009. – С. 232–236.

11. Вощенко В. Історичне підґрунтя культурної ідентичності України / В. Вощенко // Наукові записки. Серія “Культурологія”. Національний університет “Острозька Академія.” – Острог: Національний університет “Острозька Академія”, 2010. – Випуск 5. – С. 197–200.

12. Вощенко В. Пошукова новизна концепту “цивілізація” у філософському вченні А. Тойнбі / В. Вощенко // Культурно-цивілізаційні процеси, тенденції їх розвитку в сучасному світі та в Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Полтавська державна аграрна академія. Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Полтава 20 – 21 травня 2010 року. – Полтава: Полтавська державна аграрна академія, 2010. – С. 33–34.

13. Вощенко В. Футурологічний потенціал схематичної моделі історії К. Маркса / В. Вощенко // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Збірник наукових праць (за матеріалами II Міжнародної науково-теоретичної конференції від 17 – 19 травня 2011 року). Східноукраїнський національний університет імені В. Даля. – Частина I. – Рубіжне: Східноукраїнський національний університет імені В. Даля, 2011. – С. 234–237.

АНОТАЦІЇ

Вощенко В.Ю. Рефлексія концептів “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі в історико-філософському контексті. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2011.

Дана робота присвячена рефлексії аналізу концептів “азійський спосіб виробництва” К. Маркса й “цивілізація” А. Тойнбі як авторських модальностей тлумачення історії.

Шляхом історико-філософського дослідження визначено ретенції (ретроспективи) і протенції (перспективи) вчення щодо “азійського способу виробництва” й “цивілізації”. Доведено концептуальний ізоморфізм їхніх конотацій, наявність спільних елементів змісту, взаємне співвідношення як частини й цілого. Цивілізаційна теорія розглядається і як певне уточнення і доповнення європоцентричної формаційної концепції, де азійський спосіб виробництва позначав специфіку розвитку неєвропейських цивілізацій.

У дослідженні показано особливості сучасної деконструкції формаційного й цивілізаційного схематичних конструктів історії, які становлять концептуальне підґрунтя для розробки нового методологічного підходу до розуміння суспільного розвитку. Визначено їх футурологічне значення, що виявляється у своєрідному передбаченні К. Марксом і А. Тойнбі сучасних процесів глобалізації. Показано доцільність уживання концептів “азійський спосіб виробництва” й “цивілізація” при вивченні особливостей української історії.

Ключові слова: азійський спосіб виробництва, цивілізація, формація, формаційна концепція, цивілізаційна концепція.

Вощенко В.Ю. Рефлексія концептов “азиатский способ производства” К. Маркса и “цивилизация” А. Тойнби в историко-фило-софском контексте. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.05 – история философии. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2011.

Данная работа посвящена исследованию концептов “азиатский способ производства” К. Маркса и “цивилизация” А. Тойнби как авторских модальностей истолкования истории.

В ходе компаративного анализа их содержания выявлены ретенции и протенции их смысловых коннотаций. В диссертации показано, что в советской историографии концепт К. Маркса был объектом научных дискуссий, в ходе которых исследователи пытались определить суть его содержания, а также отношение к конкретной формации. Данная проблема не получила окончательного решения, поскольку адекватные выводы нарушили бы “стройность и логичность” идеологически освящённой советской формационной концепции периодизации истории. В постсоветский период, когда пятичленная схема исторического развития утратила свою монопольную роль, а цивилизационная теория не доказала своей универсальности, категория “азиатский способ производства” употреблялась в контексте уточнения и обновления концепции формаций, а также при проведении параллелей между последней и постиндустриальной теорией. Учение о цивилизации А. Тойнби, порождённое перипетиями XX столетия, поддавалось критике со стороны советских учёных из-за своей “буржуазной направленности” и несовпадения с установками материалистического понимания истории. В современной философии категория “цивилизация” А. Тойнби понимается как дискретная единица истории, определяет уникальность, неповторимость и многовариантность общественного развития. Украинские и зарубежные учёные повсеместно используют понятие “цивилизация” при изучении проблемы контактов между современными цивилизационными общностями в процессах глобализации.

В диссертации доказан концептуальный изоморфизм понятий “азиатский способ производства” К. Маркса и “цивилизация” А. Тойнби, существование общих точек пересечения в их содержании, наличие общего смыслового поля. Формационная и цивилизационная концепции периодизации исторического развития соотносятся как рекурсивные системы, каждая из которых, включаясь в другую, изменяет её и тем самым влияет сама на себя.

В работе проанализирована современная деконструкция формационного и цивилизационного учений. Диссертантка характеризует два варианта в понимании и интерпретации соотношения данных теорий: конфронтационный, который предполагает принципиальное отличие между двумя концепциями и невозможность их логического сочетания; и вариант согласования, при котором исследователи выступают за объединение и взаимное дополнение на основе “общего знаменателя” их содержания и смысла.

Описано футурологическое значение и специфика прогностических функций формационной и цивилизационной концепций. Схема понимания общественной модели К. Маркса предусматривает разделение исто-

рии человечества на три этапа: первичной (первобытнообщинной) формации, вторичной (экономической) формации, включающей азиатский, античный, германский и буржуазный способы производства, третичной (постэкономической) формации. По мнению современных учёных, данная периодизация имеет много общего с теорией постиндустриального общества, согласно которой человечество прошло три этапа: доиндустриальную, индустриальную и постиндустриальную стадии. Последняя связана с неэкономическими ценностями и производством информации, о чем писал в своё время К. Маркс, характеризуя третичную формацию. А. Тойнби упоминал о переходе человечества к единой мировой цивилизации, которая будет строиться на основе общечеловеческих ценностей.

В исследовании доказано, что концепты “азиатский способ производства” К. Маркса и “цивилизация” А. Тойнби имеют эвристический потенциал при изучении истории Украины. Наша страна развивалась специфическим путём, не вписываясь в рамки общепринятой “пятичленки”. Уникальность культурно-духовной сферы, географическое расположение на стыке двух цивилизаций обуславливает её особенную историческую роль, усложняет выбор единого пути развития. С точки зрения философского учения А. Тойнби, процесс социально-исторического развития украинских территорий может быть проинтерпретирован посредством применения понятия аффилиции (принадлежности к цивилизации греко-византийского мира, российскому православному сообществу, развивавшемуся путём азиатского способа производства).

Ключевые слова: азиатский способ производства, цивилизация, формация, цивилизационная концепция, формационная концепция.

Voschenko V.Y. Reflection of concepts the “Asian mode of production,” by K. Marx and “civilization” by A. Toynbee in historical and philosophical context. – Manuscript.

The thesis for the scientific degree of candidate of philosophy sciences in the specialty 09.00.05 – history of philosophy. – National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov. – Kyiv, 2011.

This thesis is dedicated to the concepts of reflection “Asian mode of production,” by K. Marx and “civilization” by A. Toynbee Copyright modalities interpretation of history. Proved that the studied categories together into a single semantic field formational and civilizational theory of periodization of social development and have heuristic potential of modern historical science.

Through historical and philosophical analysis, the retentions (retrospectives) and protentions (prospects) formation of categories of “Asian mode of production” and “civilization.” Proven conceptual isomorphism of their connotations,

as reflected by the presence of common points of intersection in the content of the mentioned concepts and their mutual relationship as part and whole, and thus civilization theory is a refinement and extension the formational theory where the Asian mode of production marked a non-European civilization.

The study shows the characteristics of modern deconstruction of formational and civilizational schematic constructs of history that constitute the conceptual basis for developing a new methodological approach to understanding the social development. Determined their futurological value, which is manifested in a kind of anticipation of K. Marx and A. Toynbee contemporary processes of globalization. Demonstrated the expediency of the use of concepts "Asiatic mode of production" and "civilization" in the study of specific moments of Ukrainian history.

Key words: Asian mode of production, civilization, formation, formational concept, the concept of civilization.

НБ НПУ

100153230

Підписано до друку 27.02.2012 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Наклад 100 прим. Зам. №662
Віддруковано з оригіналів

Видавець Шевченко Р.В.
36000, Полтава, вул. Остроградського, 2;
тел. (0532) 502-708
моб. 050 346 23 75
Свідоцтво серія ДК №1139 від 04.12.2002 р.

